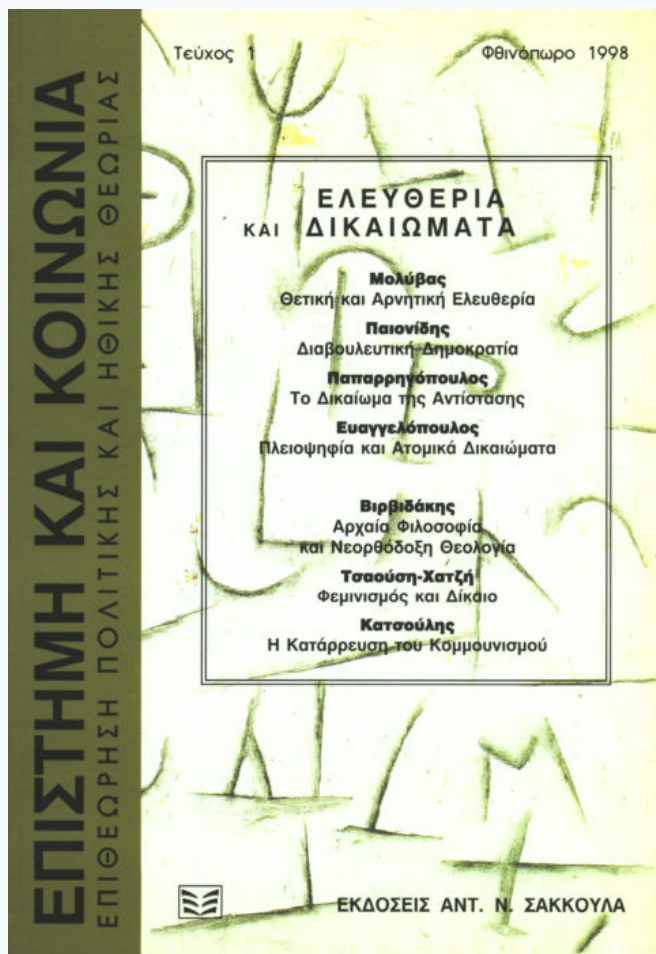

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 1 (1998)

Ελευθερία και Δικαιώματα

Φεμινισμός και δίκαιο: σύγχρονες τάσεις της Αμερικανικής φεμινιστικής νομικής σκέψης

Ασπασία Τσαούση-Χατζή

doi: [10.12681/sas.686](https://doi.org/10.12681/sas.686)

Copyright © 2015, Ασπασία Τσαούση-Χατζή

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσαούση-Χατζή Α. (2015). Φεμινισμός και δίκαιο: σύγχρονες τάσεις της Αμερικανικής φεμινιστικής νομικής σκέψης. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 1, 97–121. <https://doi.org/10.12681/sas.686>

Φεμινισμός και δίκαιο: σύγχρονες τάσεις της Αμερικανικής φεμινιστικής νομικής σκέψης

Ασπασία Τσαούση-Χατζή*

Η παρούσα μελέτη καταγράφει τις κυρίαρχες τάσεις της αμερικανικής φεμινιστικής νομικής σκέψης. Οι φεμινιστικές νομικές σπουδές είναι ένας νέος και πολλά υποσχόμενος επιστημονικός κλάδος που γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση στις Η.Π.Α. τα τελευταία είκοσι χρόνια. Οι σύγχρονοι εκπρόσωποι του επιχειρούν να πετύχουν τη σύζευξη ανάμεσα στο δίκαιο και στο φεμινισμό, παρουσιάζοντας αξιόλογο θεωρητικό και εμπειρικό έργο. Στο κείμενο αυτό παρατίθενται τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα γραφής της φεμινιστικής νομικής θεωρίας. Κοινό σημείο των διαφορετικών σχολών σκέψης που έχουν διαμορφωθεί είναι η προσπάθεια βελτίωσης της κοινωνικής θέσης των γυναικών και η παραδοχή ότι η βελτίωση αυτή μπορεί να επιτευχθεί μέσα από το δίκαιο. Έτσι, στο νομοθετικό πεδίο, η φεμινιστική νομική σκέψη: (α) προτείνει νέα θεωρητικά μοντέλα, τα οποία λαμβάνουν υπόψη τους τη διαφορετικότητα των γυναικών ως δικαίων υποκειμένων, και (β) μεριμνά για την ολοκλήρωση της αρχής της ισότητας των δύο φύλων, έτσι ώστε να εκριζωθούν και τα τελευταία κατάλοιπα της άνισης νομικής μεταχείρισης των γυναικών. Επιπλέον, στον τομέα της απονομής της δικαιοσύνης, ο νέος κλάδος προσφέρει στους δικαστές τα μέσα τα οποία θα τους βοηθήσουν να αποφύγουν το σοβαρό κίνδυνο των προκαταλήψεων που μπορούν να διατρέψουν τη δικανική κρίση.

---

* Δικηγόρος, υποψήφια διδάκτωρ, University of Chicago.

Πρόλογος

Η 'φεμινιστική νομική θεωρία' (*feminist jurisprudence*) αποτελεί μία κριτική μέθοδο προσέγγισης και αξιολόγησης των νομικών προβλημάτων χρησιμοποιώντας τα εργαλεία της φεμινιστικής ανάλυσης.¹ Προϊόν του φεμινιστικού κινήματος, η θεωρία έχει στρέψει την προσοχή της σε συγκεκριμένους τομείς του δικαίου με πρωταρχικό στόχο τη βελτίωση της θέσης των γυναικών.

Οπωσδήποτε δεν έχουν όλες οι φεμινίστριες-νομικοί μια κοινή (προ)οπτική στο δίκαιο και στις λειτουργίες του. Έτσι, ειδικά σε χώρες με αυξημένο βαθμό θεσμοποίησης της φεμινιστικής νομικής επιστήμης, έχουν ξεχωρίσει διαφορετικές σχολές σκέψης.

Στα πλαίσια αυτής της μελέτης θα παρουσιάσουμε τις πιο πρόσφατες και πιο σημαντικές τάσεις της φεμινιστικής νομικής σκέψης στις Ηνωμένες Πολιτείες. Στη μεγάλη αυτή χώρα των εκατόν τριάντα περίπου εκατομμυρίων γυναικών, οι φεμινιστικές νομικές σπουδές γνωρίζουν, κυρίως τις δύο τελευταίες δεκαετίες, ιδιαίτερη άνθηση.

Στις Η.Π.Α. υπάρχουν σήμερα πάνω από εκατόν εξήντα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα που περιλαμβάνουν στο πρόγραμμα σπουδών τους το μάθημα 'Φεμινιστικές Νομικές Σπουδές' (*Feminist Legal Studies*), είτε με αυτό το όνομα είτε με άλλα παρεμφερή, όπως 'Φεμινισμός και Δίκαιο' (*Feminism and the Law*), 'Γυναίκες και Δίκαιο' (*Women and the Law*), 'Φεμινιστική Νομική Θεωρία' (*Feminist Legal Theory*), κ.ο.κ.

Η ανάπτυξη μιας ήδη πολύ πλούσιας βιβλιογραφίας αποτελεί ένα ακόμη δείγμα της θεαματικής επίδρασης του φεμινισμού στην αμερικανική νομική θεωρία και της αυξημένης διεισδυτικότητας των φεμινιστικών νομικών σπουδών σε όλους τους κλάδους του δικαίου.²

Πιστεύουμε ότι οι θεωρίες που αναλύουν τις πολύπλοκες σχέσεις ανάμεσα στο δίκαιο και στον φεμινισμό παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον για τους Έλληνες νομικούς και κοινωνικούς επιστήμονες, της θεωρίας και της πράξης, αλλά και για όσους γενικά επιζητούν να πληροφορούνται για τα σύγχρονα ρεύματα της διεθνούς νομικής σκέψης και πρακτικής.

Εξάλλου, η Ελλάδα κατέχει, έναντι των Η.Π.Α. και πολλών άλλων προηγμένων χωρών, το σημαντικό προνόμιο να συνδυάζει στην πράξη 'γυναίκες' και 'δίκαιο'. Πράγματι, οι Ελληνίδες νομικοί έχουν μια έντονη παρουσία στον χώρο,³ συμμετέχοντας ενεργά στα νομικά δρώμενα του τόπου και ε-

μπλουτίζοντας με τη δική τους, γυναικεία θεώρηση των πραγμάτων τον νομικό λόγο και τη δικαστηριακή πρακτική.

Σύγχρονη φεμινιστική θεωρία και δίκαιο: γνωστά προβλήματα, καινούριες κατευθύνσεις

Ένα από τα πιο σοβαρά προβλήματα που αντιμετωπίζει σήμερα η σύγχρονη φεμινιστική θεωρία είναι η κυρίαρχη παρουσία των μύθων γύρω από τις γυναίκες και τον φεμινισμό. Οι μύθοι αυτοί, που είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόντα παραπλανητικής πληροφόρησης και κακής διαπαιδαγώγησης, έχουν καταλυτική ισχύ στα πλαίσια της κοινωνίας μέσα στην οποία γεννώνται και αναγεννώνται.⁴ Πράγματι, όλοι οι μύθοι αυτού του είδους βασίζονται σε προκατασκευασμένα στερεότυπα για τις γυναίκες, τα οποία στη συνέχεια αναπαράγονται.⁵ Με τη διάδοση των μύθων και την αφομοίωσή τους από μεγαλύτερα ή μικρότερα τμήματα του κοινωνικού συνόλου, τα στερεότυπα διαγιγνώσκονται, περνώντας από γενιά σε γενιά.

Παράδειγμα ενός τέτοιου μύθου αποτελεί η άποψη ότι 'όλες οι φεμινίστριες είναι ριζοσπαστικά στοιχεία που επιδιώκουν με κάθε τρόπο την κυριαρχία τους πάνω στους άνδρες'. Η αλήθεια που ο μύθος αυτός αποκρύβει είναι ότι οι φεμινίστριες περασμένων δεκαετιών μικρή σχέση έχουν με τις φεμινίστριες του σήμερα –αντίστοιχα, οι δεκαετίες του '60 και του '70 δεν ήταν για τις γυναίκες τόσο ευνοϊκές όσο είναι οι δεκαετίες του '80 και του '90. Άρα, για μια στιγματισμένη από κοινωνικές αναταραχές και φορτωμένη κοινωνικά προβλήματα εποχή, οι επαναστατικές και ριζοσπαστικές ενέργειες των φεμινιστριών εκείνων ήταν τελικά (και όπως μπορούμε να συμπεράνουμε σήμερα που μας χωρίζει από τη συγκεκριμένη εποχή μια χρονική απόσταση ασφαλείας) απαραίτητες.⁶

Σήμερα έχει βελτιωθεί η θέση των γυναικών σε πολλούς τομείς. Έχουν αλλάξει τα δεδομένα. Κατά συνέπεια, έχουν αλλάξει οι στόχοι που θέτει ο φεμινισμός και αντίστοιχα και τα μέσα που χρησιμοποιεί για την πραγματοποίηση αυτών των στόχων.

Οι σύγχρονες φεμινίστριες εξακολουθούν να μάχονται στην αρένα των νομοθετικών μεταρρυθμίσεων, με διαφορετικό βέβαια τρόπο: γνωρίζουν καλύτερα τη δύναμη του status quo,⁷ έχουν πιο ολοκληρωμένη γνώση των διαδικασιών λήψης αποφάσεων, έχουν έρθει πιο κοντά στους μηχανισμούς που κινούν το άρμα της πολιτικής.

Στις μέρες μας, περισσότερο από ποτέ, ο φεμινισμός υποδεικνύει ότι

απαιτείται συνεχής επαγρύπνηση, έτσι ώστε (α) να προβλέπονται και να προλαμβάνονται οι νομοθετικές εκείνες αλλαγές που είναι ικανές να βλάψουν μακροχρόνια τις γυναίκες (είτε σαν σύνολο, δηλαδή σαν μέλη μιας ευρύτερης κοινωνικής τάξης, είτε σαν μέλη υπο-συνόλων, π.χ. τις γυναίκες-αγρότισσες, τις γυναίκες-διαζευγμένες, τις γυναίκες-ιδιωτικές υπαλλήλους, τις γυναίκες- ενάγουσες σε δίκες βιασμού) και (β) να υπάρχει σεβασμός για τη διαφορετικότητα των γυναικών ως δικαιικών υποκειμένων και πρόνοια ώστε η διαφορετικότητα αυτή να συμπεριλαμβάνεται σε οποιαδήποτε νομοθετική ρύθμιση ή μεταρρύθμιση.

Πιο απλά, πρέπει ο νόμος να μάθει να αφογκράζεται τη γυναικεία φωνή – και οι φεμινίστριες είναι αυτές που πρέπει να υποδείξουν στο νόμο πώς να αφογκράζεται. Στόχος των φεμινιστριών είναι η διάδοση των ιδεών και η εξάπλωση της γνώσης σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερα στρώματα του γυναικείου πληθυσμού. Ίσως σήμερα να ηχεί αφελές το τσιτάτο της πρώιμης φεμινιστικής θεωρίας, ότι ο μεγαλύτερος εχθρός του φεμινισμού είναι η ίδια η γυναίκα. Πιο κοντά στην αλήθεια και στη σύγχρονη πραγματικότητα είναι η διαπίστωση ότι ο μεγαλύτερος εχθρός του φεμινισμού είναι η άγνοια, είτε αυτή προέρχεται από άνδρα είτε από γυναίκα.

Η άγνοια αυτή υφίσταται -και όσο υφίσταται αναπαράγονται οι μύθοι και παγώνονται τα στερεότυπα. Από την άγνοια αυτή πηγάζουν όλες οι πλάνες σε σχέση με τον φεμινισμό, και ιδίως η μέγιστη πλάνη ότι ο φεμινισμός επιδιώκει την κυριαρχία της γυναίκας πάνω στον άντρα. Ο φεμινισμός δεν πρεσβεύει την επιστροφή σε μητριαρχικά πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης: δεν μπορεί (και δεν επιθυμεί) να είναι η αντίθετη όψη του νομίσματος της πατριαρχίας. Τέλος, ο φεμινισμός δεν είναι το εννοιολογικό αντίθετο της 'ανδροκρατίας' ή του 'ανδρικού σωβινισμού'.

Οι προσπάθειες των ανθρώπων για την κατά το δυνατόν καλύτερη ρύθμιση των μεταξύ τους σχέσεων είναι αγώνες για την αναζήτηση του δικαίου, της γνώσης και της αλήθειας. Οι ανθρώπινοι νόμοι, αν θέλουν να αντανακλούν την έμφυτη στον άνθρωπο ανάγκη για δικαιοσύνη και αλήθεια, πρέπει να ρυθμίζουν τις σχέσεις όλων των ανθρώπων, και όχι μόνο των πιο ισχυρών κοινωνικά και οικονομικά. Τυχαίνει οι γυναίκες να ανήκουν, σε μεγαλύτερο ποσοστό απ' ό,τι οι άνδρες, στα πιο εξασθενημένα, εξαρτώμενα και ανίσχυρα τμήματα ενός δεδομένου πληθυσμού. Αυτές τις γυναίκες δεν τις προστατεύει πάντοτε το δίκαιο – και η σύγχρονη φεμινιστική θεωρία, όταν κινείται στο χώρο του δικαίου, διερευνά, αναλύει και αναζητά τα νομικά μέσα που θα καλύψουν αυτήν την έλλειψη προστασίας.

Συνεπώς, ο σύγχρονος φεμινισμός δεν είναι πια ένα επαναστατικό κίνημα, ούτε απλά μια θεωρία που ενδιαφέρει μόνο τις γυναίκες. Ο φεμινισμός ως τρόπος προσέγγισης των ανθρώπινων καταστάσεων εμπεριέχει μια βαθιά ανθρωπιστική ιδεολογία, όπως ελπίζουμε ότι θα καταδειχθεί στα πλαίσια αυτής της εργασίας.

Οι κυριότερες σχολές της αμερικάνικης φεμινιστικής νομικής σκέψης

Οι τέσσερις σχολές της φεμινιστικής σκέψης που παρουσιάζονται στη συνέχεια⁸ απηχούν πραγματικές διαφωνίες μεταξύ των φεμινιστριών πάνω σε ουσιαστικά ζητήματα, ιδεολογικής και μεθοδολογικής φύσης. Πράγματι, οι εκπρόσωποι των σχολών αυτών δίνουν διαφορετικές απαντήσεις σε θεμελιώδη ερωτήματα που έχουν απασχολήσει έντονα τη φεμινιστική θεωρία και πράξη κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Κάποια από αυτά τα ερωτήματα είναι, για παράδειγμα, τα ακόλουθα: Ποιό είναι το ουσιαστικό νόημα του όρου 'ισότητα';⁹ Εφόσον το περιεχόμενο που έχει σήμερα ο όρος κρίνεται ως μη ικανοποιητικό, πώς μπορούν οι φεμινίστριες ως νομικοί να προσανατολίσουν τις προσπάθειές τους ώστε να επανακατασκευάσουν τον όρο και να δώσουν έναν καινούριο, γενικά αποδεκτό, ορισμό για την ισότητα;

Ακόμη, τι εννοούμε σήμερα όταν χρησιμοποιούμε τον όρο 'γυναίκα'; Πώς συγκεκριμενοποιείται ο όρος αυτός στο υφιστάμενο *status quo* της ανισότητας μεταξύ των δύο φύλων; Τέλος, τι περιεχόμενο δίνουν οι φεμινίστριες στον όρο αυτό και πώς μπορεί αυτό το περιεχόμενο να επηρεάσει τον αυτοκαθορισμό της σύγχρονης γυναίκας και να διαμορφώσει τη σχέση της με τον κόσμο;

[1]. 'Φιλελεύθερος Φεμινισμός' (*Liberal Feminism*)

(Α). Ακρογωνιαίος λίθος της φιλελεύθερης φεμινιστικής θεωρίας είναι η άποψη ότι οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, είναι πάνω απ' όλα αυτόνομα ανθρώπινα όντα, τα οποία χαρακτηρίζονται από ορθολογικότητα και το δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής.

Σύμφωνα λοιπόν με τη φιλελεύθερη αυτή αρχή, εφόσον οι γυναίκες είναι εξίσου ορθολογικά όντα με τους άνδρες, τότε και οι γυναίκες θα έπρεπε να έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες στην άσκηση του δικαιώματός τους να προβαίνουν σε ορθολογικές επιλογές.

Οι πιο σημαντικές ανάμεσα στις πρώτες φιλελεύθερες φεμινίστριες ήταν

η Mary Wollstonecraft¹⁰ και η Harriet Taylor. Στις μέρες μας, ο φιλελεύθερος φεμινισμός έχει συνδεθεί με το όνομα της Betty Friedan και των φεμινιστριών που ίδρυσαν το 1966 την περίφημη οργάνωση *National Organization of Women* (γνωστή κυρίως με τα αρχικά της NOW). Στο νομικό κόσμο, η σχολή αυτή σκέψης εκπροσωπείται επάξια από την Ruth Bader Ginsburg¹¹, την Herma Hill Kay, την Wendy Williams και την Nadine Taub.

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να επισημάνουμε πως ο όρος 'φιλελεύθερες φεμινίστριες' έχει διττή αντιστοιχία στην αμερικανική πραγματικότητα: οι 'φιλελεύθερες φεμινίστριες' είχαν διασπαστεί, ήδη από την εποχή του μεσοπολέμου, όταν οι 'ακραίοι φιλελεύθεροι' (οι λεγόμενοι 'libertarians')¹² διαχώρισαν τη θέση τους από τους σοσιαλίζοντες 'liberals' (ή 'new deal liberals').

Οι 'libertarian feminists' (που θεωρούν πνευματικές τους μητέρες τους την Mary Wollstonecraft και τη διάσημη Αμερικανίδα διανοούμενη Ayn Rand) πιστεύουν πως η μειονεκτική θέση της γυναίκας οφείλεται στην ύπαρξη του κράτους, το οποίο την καταπιέζει με θεσμούς και πρακτικές αντίθετες με την ισονομία και την ελευθερία. Κυριότερες εκπρόσωποι αυτού του ρεύματος φεμινιστικής σκέψης είναι οι διανοούμενες Joan Kennedy Taylor (1992, 1993) και Wendy McElroy (1991), η συγγραφέας Camille Paglia (ιδίως 1990) και η καθηγήτρια της νομικής σχολής του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης Nadine Strossen (1995).

Τα τελευταία χρόνια, η ομάδα αυτή των 'libertarian feminists' έχει αρχίσει να επηρεάζει σοβαρά την κοινή γνώμη στις Η.Π.Α. με βιβλία best-sellers (όπως είναι όλα τα έργα της Paglia) και με την τεράστια επιτυχία της Strossen, που εκλέχθηκε πρόεδρος της *American Civil Liberties Union*, της μεγαλύτερης οργάνωσης υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις Η.Π.Α., με τεράστια πολιτική δύναμη και επιρροή (Hatzis 1994).

(B). Όπως είναι φυσικό, με τις φιλελεύθερες αρχές δεν συμφωνούν όλοι, είτε στον φεμινιστικό είτε στον νομικό και ευρύτερα πολιτικό χώρο. Έτσι, κριτική έχει αρθρωθεί καταρχήν πάνω στην προτεραιότητα που δίνει ο φιλελεύθερος φεμινισμός στην αξία των ατομικών δικαιωμάτων (Matsuda 1986). Οι φωνές αντίρρησης προέρχονται κυρίως από το αντίπαλο στρατόπεδο των ριζοσπαστριών φεμινιστριών (βλ. αμέσως παρακάτω).¹³ Όπως υποστηρίζουν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες, ο φιλελευθερισμός δεν έλαβε ποτέ υπόψη του ότι ο ελεύθερος λόγος των ανδρών καταπνίγει τον ελεύθερο λόγο των γυναικών.

Επιπλέον, οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες κατηγορούν τις φιλελεύθερες ότι το μόνο που τις ενδιαφέρει είναι η τυπική πολιτική ισότητα ανδρών και

γυναικών, όπως αυτή εκφράζεται σε επίπεδο εργασιακών αμοιβών. Παράλληλα, οι φιλελεύθερες ελέγχονται ως κοντόφθαλμες, διότι υιοθέτησαν μια αφομοιωτική θεωρία για την ισότητα, δηλαδή μια θεωρία που θα ωφελούσε τις γυναίκες μόνο αν συμπεριφέρονταν ως άνδρες.

Και πράγματι, η νομική αντιμετώπιση της ισότητας των δύο φύλων έχει ακολουθήσει την εξής συλλογιστική: αν οι εκπρόσωποι του κυρίαρχου φύλου (οι άνδρες) απολαμβάνουν δικαιώματα τα οποία επιθυμούν και οι εκπρόσωποι του μη κυρίαρχου φύλου (οι γυναίκες), τότε ο μόνος τρόπος για να αποκτήσουν οι γυναίκες τα δικαιώματα αυτά είναι να πείσουν το δικαστήριο ότι, σε ό,τι αφορά κάποιο συγκεκριμένο δικαίωμα, βρίσκονται σε παρόμοια κατάσταση με τους άνδρες.¹⁴ Για παράδειγμα, αν οι άνδρες πληρώνονται το Χ ποσό για την εκτέλεση μιας εργασίας στο δημόσιο τομέα, τότε και οι γυναίκες έχουν το δικαίωμα να εισπράξουν το ίδιο ποσό για την εκτέλεση της ίδιας εργασίας. Το επιχείρημα περί ισότητας είναι ότι οι γυναίκες εργάζονται, όπως και οι άνδρες. Όμως, όπως διαμαρτύρονται οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες, η επιχειρηματολογία που βασίζεται σε αυτήν την ομοιότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών 'αφομοιώνει' τις γυναίκες στην ανδρική σφαίρα. Κατά μία έννοια, το αποτέλεσμα είναι να γίνονται οι γυναίκες άνδρες.

[2]. 'Ριζοσπαστικός Φεμινισμός' (*Radical Feminism*)

(Α). Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός ξεκινά από τη θέση ότι οι γυναίκες, ως κοινωνική τάξη, καταπιέζονται από τους άνδρες, που είναι η κυρίαρχη κοινωνική τάξη.¹⁵ Έτσι, ενώ ο φιλελεύθερος φεμινισμός ορίζει τη γυναίκα καταρχήν ως άτομο, ο ριζοσπαστικός φεμινισμός την βλέπει πρώτιστα ως μέλος μιας τάξης, αυτής των καταπιεσμένων γυναικών.¹⁶

Δεδομένης της έμφασης που προσδίδει ο ριζοσπαστικός φεμινισμός στην έννοια της τάξης, την οποία και χρησιμοποιεί ως εξηγητικό μοντέλο, είναι αναμενόμενο να σημειώσει κανείς τις αναλογίες που εμφανίζει η σχολή αυτή σκέψης με την κοσμοθεωρία που προτείνει ο μαρξισμός.

Πράγματι, ο σοσιαλιστικός φεμινισμός (*socialist feminism*) υπήρξε σημαντική τάση στην ιστορία του φεμινισμού. Τα τελευταία χρόνια, η σοσιαλιστική επιχειρηματολογία, τουλάχιστον στις Η.Π.Α., έχει αφομοιωθεί στον λόγο του ριζοσπαστικού φεμινισμού.¹⁷ Αξιόλογες εκπρόσωποι της σχολής αυτής σκέψης είναι οι φεμινίστριες Dorothy Smith και Alison Jagger.

Οποδήποτε όμως η πιο σημαντική εκπρόσωπος του ριζοσπαστικού φεμινισμού στις Η.Π.Α. είναι σήμερα η Catharine MacKinnon. Η MacKinnon, καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο του Michigan, έχει ασκήσει μεγάλη επιρροή

στο αμερικανικό φεμινιστικό κίνημα. Κεντρική σημασία στη φεμινιστική θεωρία που έχει αναπτύξει είναι η άποψη ότι κάθε πρόβλημα ισότητας είναι ένα πρόβλημα κατανομής εξουσίας. Άρα, για την MacKinnon, η πιο σημαντική διαφορά ανάμεσα στις γυναίκες και στους άνδρες είναι η διαφορά ισχύος. Οι άνδρες κυριαρχούν πάνω στις γυναίκες. Οι άνδρες παίρνουν από τις γυναίκες. Επιπλέον, οι άνδρες κρατάνε τα ηνία εδώ και πολύ καιρό, με αποτέλεσμα ο νομικός λόγος να αγνοεί παντελώς την πραγματικότητα της ζωής των γυναικών. Έτσι, η θεωρητικολογία περί ισότητας έχει επικεντρωθεί σε ζητήματα που αφορούν τη δημόσια ζωή, όπως είναι το ζήτημα της εγκυμοσύνης στο εργασιακό περιβάλλον (ζητήματα δηλαδή που επηρεάζουν και τη ζωή των ανδρών), αντί να εστιαστεί στα κομμάτια εκείνα της γυναικείας εμπειρίας, όπως είναι ο βιασμός και άλλες μορφές σεξουαλικής βίας, για τα οποία ο νόμος τηρούσε μέχρι πριν λίγα χρόνια απόλυτη σιγή.¹⁸

Εμμένοντας στην ιχνηλάτηση της έννοιας της ανδρικής εξουσίας, η MacKinnon εξηγεί ότι η ανδρική εξουσία συνδυάζει, όπως κάθε άλλη εξουσία, τη νομομοποίηση με τη βία και έτσι προχωρά σε βάθος, διαπερνώντας την απλή απεικόνιση της πραγματικότητας και φτάνοντας ως τη δομή της: κατασκευάζει γυναίκες και έτσι επιβεβαιώνει ποιες 'είναι' κατά την άποψή της οι γυναίκες. Με τον τρόπο αυτό, η ανδρική εξουσία επιβεβαιώνει την ίδια της την υπόσταση και την άποψή της για την αλήθεια. Όπως επισημαίνει η MacKinnon, η αντικειμενικότητα είναι η μεθοδολογική άποψη που χρησιμοποιεί την αντικειμενικοποίηση ως κοινωνική διαδικασία. Η σεξουαλική αντικειμενικοποίηση είναι η πρωταρχική διαδικασία της υποδούλωσης των γυναικών, καθώς συνενώνει την πράξη με το λόγο, τη δομή με την έκφραση, την αντιληπτική ικανότητα με την επιβολή, τον μύθο με την πραγματικότητα.

Ο τρόπος σκέψης της MacKinnon είναι ριζοσπαστικός και ο τρόπος γράφης της έντονος:

... Η ανατομία των ανδρών καθορίζει τις περισσότερες αθλητικές δραστηριότητες, οι ανάγκες τους καθορίζουν την ασφαλιστική κάλυψη σε θέματα αυτοκινητιστικών ατυχημάτων και θέματα υγείας, τα κοινωνικώς προκατασκευασμένα βιογραφικά τους σημειώματα καθορίζουν τις προσδοκίες στο χώρο εργασίας και τα επιτυχημένα πρότυπα για καριέρα, οι προοπτικές τους και οι ανησυχίες τους καθορίζουν την ποιότητα στην ακαδημαϊκή σκέψη, οι εμπειρίες τους και οι εμμονές τους καθορίζουν την αξία, η δική τους αντίληψη για τη ζωή καθορίζει την τέχνη, τα στρατιωτικά τους καθήκοντα καθορίζουν την ιθαγένεια, η παρουσία τους καθορίζει την οικογένεια, η ανικανότητά τους να συνυπάρχουν αρμονικά ο ένας με τον άλλον ... καθορίζει την ιστορία, η εικόνα

τους καθορίζει τον Θεό και τα γεννητικά τους όργανα καθορίζουν το σεξ ...'
(MacKinnon 1987: 36).

Η Christine Littleton (1987), μια ακόμη εκπρόσωπος της σχολής αυτής, έχει επισημάνει την ανάγκη αναθεώρησης της αντίληψης για την ισότητα των δύο φύλων, έτσι ώστε να λαμβάνονται υπόψη οι διαφορές που διακρίνουν τις γυναίκες από τους άνδρες. Το μοντέλο που προτείνει το ονομάζει 'ισότητα ως αποδοχή'. Για να 'αποδεχθεί' το γεγονός ότι οι γυναίκες είναι διαφορετικές, η κοινωνία πρέπει να κάνει κάτι παραπάνω από το να προσαρμοστεί στις διαφορές των δύο φύλων. Πρέπει η έννοια 'γυναίκα' (η ταυτότητά της, η ιδιαιτερότητά της, οι διαφορές της από την έννοια του άνδρα) να καταλάβει κεντρική θέση στις κανονιστικές συζητήσεις σχετικά με τις μορφές κοινωνικής δομής και οργάνωσης.

Ένα διαφωτιστικό παράδειγμα παρέχει το επίκαιρο δίλημμα γύρω από την εγκυμοσύνη στο χώρο εργασίας. Αν οι γυναίκες είχαν συμμετάσχει ισότιμα στο σχεδιασμό του χώρου εργασίας από την αρχή, τότε δεν θα υπήρχε ανάγκη να υποχρεωθούν με νόμο οι εργοδότες να κάνουν τις απαραίτητες παραχωρήσεις σε έγκυες εργαζόμενες. Απεναντίας, ο χώρος εργασίας θα είχε οργανωθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι έγκυες εργαζόμενες να μην αντιμετωπίζονται ως άτομα που ξεφεύγουν από τη νόρμα (που αντιπροσωπεύουν οι άνδρες εργαζόμενοι).

Ριζοσπάστρια είναι και η φεμινίστρια Susan Estrich (1987), που έχει δώσει δείγματα λαμπρής κριτικής σκέψης στην προσέγγιση ενός εγκλήματος που έχει δραματικές συνέπειες στη ζωή των γυναικών, στον βιασμό.

Εκτός από τις μεμονωμένες καθηγήτριες Πανεπιστημίου που γράφουν για τον ριζοσπαστικό φεμινισμό, υπάρχει και μια ομάδα ριζοσπαστριών φεμινιστριών, που έχει, ιδίως από τη δεκαετία του '80 και μετά, αναπτύξει αξιολογικό φεμινιστικό προβληματισμό. Πρόκειται για τις έγχρωμες ριζοσπάστριες φεμινίστριες ('*Critical Race Feminist Theorists*').

Οι εκπρόσωποι αυτής της φεμινιστικής τάσης αυτοπροσδιορίζονται καταρχήν ως ριζοσπάστριες φεμινίστριες, οπότε προσεγγίζουν τα προβλήματα των γυναικών χρησιμοποιώντας την κριτική ανάλυση. Κατά δεύτερο λόγο, και εδώ έγκειται η διαφοροποίησή τους, οι φεμινίστριες αυτές έχουν αναπτύξει θεωρίες που αφορούν τα ιδιαίτερα φυλετικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν σήμερα οι έγχρωμες γυναίκες.¹⁹

Σημαντικές φεμινίστριες αυτής της ομάδας είναι οι καθηγήτριες Angela P. Harris (1990), Patricia Cain (1989), Mari Matsuda (1989), Hazel Carby (1986), Barbara Omolade (1980, 1991), Patricia Williams (1987, 1991),

Angela Davis (1983), Kimberle Crenshaw (1988, 1989), Jennifer Wriggins (1983) και Marlee Kline (1989).

Οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες αγωνίζονται για να επιφέρουν νομοθετικές αλλαγές που θα τερματίσουν την ανισότητα σε ισχύ και εξουσία.²⁰ Το αίτημα για ισότητα των δύο φύλων προσλαμβάνει εδώ τη μορφή της απαίτησης για αποτελεσματική προστασία από τη σεξουαλική παρενόχληση, τον βιασμό και τη σωματική βία που ασκούν οι άνδρες στις γυναίκες. Ορισμένες ριζοσπάστριες φεμινίστριες, με πρωταγωνίστρια ανάμεσά τους την MacKinnon, υποστηρίζουν ότι το αίτημα για ισότητα πρέπει να περιλαμβάνει και την απαγόρευση της πορνογραφίας ως μέσου που συμβάλλει στη σεξουαλική υποδούλωση των γυναικών.²¹

(B). Όπως αναφέραμε παραπάνω, ανάμεσα στις ριζοσπάστριες και στις φιλελεύθερες φεμινίστριες υπάρχει μία έντονη, πλην όμως χαμηλών τόνων αντιπαλότητα, σε επίπεδο ιδεολογικό. Έτσι, ορισμένες φιλελεύθερες φεμινίστριες (π.χ. Williams 1989) αμφισβητούν την έμφαση που δίνουν οι ριζοσπάστριες στη 'γυναίκα' ως μέλος μιας τάξης. Η κεντρική ιδέα της κριτικής τους είναι ότι ο ριζοσπαστικός φεμινισμός, με την εμμονή του να καταδείξει τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες στο σύνολό τους διαφέρουν από τους άνδρες, έχει την τάση να αγνοεί τις πολλές διαφορές που έχουν οι γυναίκες μεταξύ τους.

Εξάλλου, ορισμένες μεταμοντέρνες φεμινίστριες²² επισημαίνουν ότι η επικέντρωση στη 'γυναίκα' ως μονοδιάστατη κατηγορία ισοδυναμεί με τον ισχυρισμό ότι δήθεν όλες οι γυναίκες είναι όμοιες κατά κάποιον (ουσιαστικό) τρόπο, με άλλα λόγια ότι υπάρχει κάποιο 'αρχέτυπο' γυναίκας.²³ Αυτός ο τρόπος σκέψης, που η φεμινιστική ορολογία έχει ονομάσει 'gender essentialism', εμπεριέχει τον κίνδυνο της γενίκευσης των εμπειριών μιας συγκεκριμένης ομάδας και εσφαλμένα υποθέτει ότι η γυναικεία υπόσταση είναι 'ουσιαστική' και στατική.²⁴

Τέλος, η αντίληψη ότι όλες οι γυναίκες ανήκουν σε μία και μόνη κατηγορία έχει επιζήμιες πρακτικές συνέπειες για τις γυναίκες και για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Όπως έχουν τονίσει διάφορες συγγραφείς,²⁵ η 'ομαδοποίηση' των γυναικών και η κατασκευή μιας ενιαίας κατηγορίας ενισχύει τους μύθους και ανακυκλώνει τα στερεότυπα. Ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα παρέχουν οι δίκες βιασμού, όπου η συγκεκριμένη γυναίκα που βιάστηκε υπάγεται (από τον δικηγόρο της υπεράσπισης, από τους ενόρκους και ενδεχομένως και από τους δικαστές) στην κατηγορία 'όλων των γυναικών',

που εδώ περιλαμβάνει όλα τα αρνητικά τους χαρακτηριστικά (που βέβαια ισχύουν 'για όλες τις γυναίκες').²⁶

[3]. 'Πολιτισμικός Φεμινισμός' (*Cultural Feminism*)²⁷

(Α). Για να προσεγγίσουμε τις ιδέες του πολιτισμικού φεμινισμού, θα ξεκινήσουμε αντιπαραβάλλοντάς τες με τις απόψεις που πρεσβεύουν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες. Καταρχήν, υπάρχει μια σημαντική ομοιότητα μεταξύ των δύο σχολών²⁸: και οι δύο υπερτονίζουν τη διαφορά της γυναίκας από τον άνδρα. Ωστόσο τις δύο σχολές χωρίζει μία εξίσου σημαντική διαφορά: οι εκπρόσωποι του πολιτισμικού φεμινισμού θεωρούν ότι οι διαφορές γυναικών και ανδρών είναι καλοδεχούμενες. Με άλλα λόγια, τις διαφορές των φύλων τις αντιμετωπίζουν ως θετικά στοιχεία για τα οποία οι γυναίκες πρέπει να είναι περήφανες και τα οποία μπορούν να χρησιμοποιήσουν για τη βελτίωση της θέσης τους στις σύγχρονες κοινωνίες.

Η σχολή αυτή σκέψης γεννήθηκε μετά τη δημοσίευση του πολύκροτου έργου της ψυχολόγου Carol Gilligan. Το βιβλίο της *In A Different Voice* (1982), έχει πυροδοτήσει, από τον καιρό της δημοσίευσής του μέχρι και σήμερα, έντονες συζητήσεις και αντιπαράθεσεις στους φεμινιστικούς κύκλους.²⁹

Στόχος της Gilligan ήταν να περιγράψει και να εξηγήσει αυτό ακριβώς που φανερώνει ο τίτλος του βιβλίου της: τη 'διαφορετική φωνή' των γυναικών. Η διαφορετική φωνή των γυναικών είναι, πολύ επιγραμματικά, το συμπέρασμα των εμπειρικών μελετών που διεξήγαγε η συγγραφέας. Σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας, η γυναικεία φωνή ταυτίζεται με το λεγόμενο 'ήθος της φροντίδας' (*ethic of care*), δηλαδή με την έγνοια για τους συνανθρώπους και με την τάση για σύναψη διαπροσωπικών σχέσεων.³⁰ Αντίθετα, η ανδρική φωνή χαρακτηρίζεται από την τάση για ανεξαρτησία και αυτονομία και από την προδιάθεση για ανταγωνιστικές προσπάθειες (*ethic of separation*).

Πιο αναλυτικά, όσοι(-ες) συμμετείχαν στην έρευνα της Gilligan ρωτήθηκαν πάνω στην επίλυση και στην ανάλυση ηθικών διλημμάτων. Από τις απαντήσεις τους προέκυψαν τα εξής συμπεράσματα:

(α) οι άνδρες έδωσαν απαντήσεις που φανέρωναν ότι οι αποφάσεις τους ήταν αφηρημένες, αντικειμενικές και βασισμένες σε κάποιες αρχές. Επιπλέον, οι απαντήσεις τους στηρίχθηκαν στις προσωπικές τους αντιλήψεις, στις οποίες κυριαρχούσε η ατομική τους ανεξαρτησία, τα ατομικά δικαιώματα, ο διαχωρισμός του εαυτού από τους άλλους, η ισότητα και η δικαιοσύνη.

(β) οι απαντήσεις των γυναικών μαρτυρούσαν την έμφαση στην ιδιαιτερότητα των προβλημάτων, στις διαπροσωπικές σχέσεις, στη φροντίδα, στη συμπόνια, στην ανταπόκριση στις ανθρώπινες ανάγκες, στην επιείκεια και στην υπευθυνότητα.

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα αυτά, διαγράφονται δύο διαφορετικές οπτικές γωνίες πάνω στα ηθικά προβλήματα και στην επίλωσή τους. Η μία οπτική δίνει βάρος στην αυτονομία, στα δικαιώματα, στις αρχές και στην επιβεβαίωση του 'εγώ' μέσα από λύσεις που αποκλείουν τους άλλους ανθρώπους. Η άλλη βασίζεται στην ανάγκη σύναψης στενών σχέσεων και δείχνει σαφή προτίμηση σε λύσεις που συμπεριλαμβάνουν τους άλλους ανθρώπους.

Όπως κατέδειξε η Gilligan, ο τρόπος με τον οποίον οι γυναίκες περιγράφουν τον εαυτό τους φανερώνει μία συγχώνευση της ταυτότητάς τους με την οικειότητα και με την προδιάθεση προσέγγισης του 'άλλου'. Έτσι, μια γυναίκα βλέπει τον εαυτό της σαν μια οντότητα που είναι συνδεδεμένη με τον υπόλοιπο κόσμο και με την ίδια τη ζωή. Το αντίθετο ισχύει για τον άντρα, που πρέπει να αντιπαράθεσει τον εαυτό του με τον 'άλλο' και τους άλλους για να σχηματίσει την εικόνα για τον εαυτό του.

Οι απόψεις της Gilligan ενισχύονται από τα πορίσματα των ψυχαναλυτικών μελετών δύο ακόμη κορυφαίων επιστημόνων, των Dorothy Dinnerstein και Nancy Chodorow.

Η Dinnerstein (1976) υποστήριξε ότι καθώς τα αγόρια και τα κορίτσια βιώνουν διαφορετικά τη μοιραία απομάκρυνσή τους από τη μητέρα τους, είναι αναμενόμενο να αναπαράγονται οι ίδιες κάθε φορά πολιτισμικές διαφορές που τόσο συχνά παρατηρούνται ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες.

Η Chodorow (1978, 1989)³¹ επισήμανε ότι στις κοινωνίες μας υπάρχουν ισχυρά πολιτισμικά πρότυπα σχετικά με τις δέουσες ιδιότητες και συμπεριφορές που συνδέονται με τη θηλυκότητα και την αρρενωπότητα. Ο δυσανάλογα ισχυρός ρόλος που διαδραματίζουν οι γυναίκες στην ανατροφή των μικρών παιδιών οδηγεί στην 'αναπαραγωγή' των ιδιοτήτων της καλής μητέρας σε κάθε νέα γενιά γυναικών. Παράλληλα, τα αντίθετα των ιδιοτήτων αυτών αναπαράγονται στους άνδρες, οι οποίοι πασχίζουν να ξεχωρίσουν από τις μητέρες τους με το να γίνουν ακριβώς το αντίθετο από αυτές.

Στο νομικό χώρο, τις παραπάνω θεωρίες έχουν διερευνήσει δύο αξιολογείς θεωρητικοί, η Robin West και η Martha Fineman.

Η West (ιδίως 1988) έχει διατυπώσει απόψεις που τείνουν στον βιολογικό ντετερμινισμό. Για την West, οι σχέσεις των γυναικών είναι απόρροια της γυναικείας φύσης. Η φύση της γυναίκας δεν είναι μόνο το 'είναι', αλλά

αποτελεί και τη βάση για το 'δέον'. Έτσι, καταλήγει η West, θα πρέπει οι νομικές θεωρίες που θα διαμορφώσει ο φεμινιστικός λόγος να προστατεύουν τις σχέσεις των γυναικών.

Η West επισημαίνει ότι όλες οι σύγχρονες νομικές θεωρίες είναι 'ανδροκεντρικές', διότι βασίζονται στη θέση ότι τα ανθρώπινα όντα είναι πάνω απ' όλα οντότητες ξεχωριστές και μη συνδεδεμένες μεταξύ τους. Μια ορθά δομημένη φεμινιστική νομική θεωρία θα αντανakλούσε την πραγματική κατάσταση της ζωής των γυναικών – δηλαδή την ουσιαστική τους αλληλοσύνδεση.

Τέλος, η Fineman (1983, 1988) έχει γίνει γνωστή για την επιχειρηματολογία της πάνω σε μία έννοια της ισότητας που αναγνωρίζει και τιμά την ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί της. Βέβαια, η μητρότητα σαν μια εμπειρία που μεταμορφώνει τη γυναίκα και τη ζωή της, έχει αποσχολήσει τις φεμινίστριες σε όλες τις χώρες του κόσμου.³²

Κατά τα άλλα, η Fineman ασπάζεται τη ριζοσπαστική φεμινιστική ιδέα περί κοινωνικά κατασκευασμένων γυναικείων σχέσεων. Για αυτήν, οι γυναικείες σχέσεις αποτελούν μέρος του 'είναι' – επομένως είναι άξιες νομικής προστασίας. Η αποτυχία του δικαίου να καλύψει τις σχέσεις αυτές προξενεί βλάβες εις βάρος πολλών γυναικών.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι οι φεμινίστριες της σχολής αυτής ενθαρρύνουν τις γυναίκες να δώσουν ιδιαίτερη αξία στην εικόνα που έχουν σχηματίζει για τον εαυτό τους και για τον κόσμο γύρω τους. Πιστεύουν ότι πρέπει να μεταρρυθμισθούν οι θεσμοί έτσι ώστε να λαμβάνουν υπόψη τους τη γυναικεία φωνή εξίσου με την ανδρική. Υποστηρίζουν ότι η έννοια 'γυναίκα' έχει αγνοηθεί και υποτιμηθεί από τους άνδρες. Χρησιμοποιώντας τα επιχειρήματα για την ισότητα των δύο φύλων, οι εκπρόσωποι του πολιτισμικού φεμινισμού στοχεύουν σε αλλαγές στις σημερινές συνθήκες και στο υπάρχον νομικό πλαίσιο. Οι επιθυμητές αλλαγές είναι για τον πολιτισμικό φεμινισμό εκείνες οι οποίες θα προωθούν την αξία που προσδίδουν οι γυναίκες στις διαπροσωπικές τους σχέσεις.

(B). Αντιρρήσεις στις ιδέες του πολιτισμικού φεμινισμού έχουν εκφράσει κυρίως οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες. Πιο συγκεκριμένα, η συζήτηση που άρχισε ανάμεσα στην Carol Gilligan από τη μία μεριά και την Catharine MacKinnon από την άλλη είναι από τις πιο ενδιαφέρουσες στην ιστορία του φεμινιστικού λόγου.

Σαν μια πρώτη αντίδραση στις ιδέες της Gilligan, η MacKinnon δήλωσε μεγάλη επιφύλαξη για τη 'διαφορετική φωνή', εξηγώντας ότι πρόκειται για τη φωνή που έχει δομηθεί ως απάντηση και ως αντίδραση στην πατριαρχία.

Σύμφωνα λοιπόν με τη ριζοσπαστική θέση της κοινωνικής δόμησης του φύλου, η διαφορετική φωνή δεν είναι παρά μία από τις φωνές της πατριαρχίας. Συνεχίζοντας τον προβληματισμό της, η MacKinnon έθεσε το εξής ερώτημα: αν δεχτούμε ότι υπάρχει όντως η φυσική ή η αυθεντική ‘γυναίκα’, τότε πώς μπορούμε να ξέρουμε ότι αυτή είναι η φωνή της; Για την MacKinnon, μέχρι οι γυναίκες να πάψουν να είναι θύματα της υποδούλωσης στους άνδρες, δεν είναι σε θέση να μιλήσουν για τον εαυτό τους.³³

Εξάλλου, και η Robin West, που ανήκει η ίδια στη σχολή του πολιτισμικού φεμινισμού, διατυπώνει κάποιες ενστάσεις απέναντι στη θεωρία της Gilligan (π.χ. West 1988). Η βασική της ένσταση είναι πως η ψυχολογική και αναπτυξιακή εξήγηση της Gilligan θίγει απλώς – χωρίς να απαντά – το κρίσιμο ερώτημα που υποβόσκει: γιατί άραγε οι γυναίκες, περισσότερο απ’ ό,τι οι άνδρες, ανατρέφουν και φροντίζουν τα παιδιά τους; Ποια είναι η αιτία αυτής της διαφοράς;

[4]. ‘Μεταμοντέρνος Φεμινισμός’ (*Postmodern Feminism*)

(Α). Οι μεταμοντέρνες φεμινίστριες απορρίπτουν την ιδέα της ύπαρξης μίας και μοναδικής αλήθειας, καθώς και την ιδέα περί αντικειμενικής πραγματικότητας. Παραδέχονται ότι οι αντιλήψεις για τα δύο φύλα και για την ισότητα είναι κοινωνικά παράγωγα. Τα παράγωγα αυτά, ως προϊόντα της πατριαρχικής κοινωνίας, πρέπει να επαναπροσδιοριστούν με βάση τα φεμινιστικά πρότυπα.

Ωστόσο, όπως προειδοποιούν οι μεταμοντέρνες φεμινίστριες, είναι επικίνδυνο να αναζητήσουμε μια καινούρια αλήθεια για να αντικαταστήσουμε την παλιά. Για αυτές, δεν υπάρχει κάτι που να αντιστοιχεί στην ουσία της έννοιας ‘γυναίκα’. Δεν υπάρχει γυναικεία άποψη. Δεν υπάρχει μία και μοναδική θεωρία περί ισότητας που να μπορεί να ωφελήσει όλες τις γυναίκες. Τέλος, δεν υπάρχει μία συγκεκριμένη μεταρρύθμιση ή ένας στόχος που να αντιστοιχεί στα συμφέροντα όλων των γυναικών.

Η μεταμοντέρνα σύλληψη του φεμινισμού προσπερνάει την έννοια ‘γυναίκα’ κι εστιάζεται στις συγκεκριμένες πραγματικές καταστάσεις που βιώνουν οι γυναίκες.

Στα πλαίσια του νομικού ακαδημαϊκού περιβάλλοντος, οι φεμινίστριες που διατηρούν τις πιο στενές σχέσεις με τον μεταμοντερνισμό είναι η Drucilla Cornell και η Mary Joe Frug. Ξεκινώντας από το έργο του Jacques Derrida και τις ψυχαναλυτικές θεωρίες του Jacques Lacan και της Julia Kristeva,³⁴ η Cornell (1990) εξηγεί πώς η φεμινιστική θεωρία μπορεί να

δώσει νέο περιεχόμενο στη 'γυναίκα' χωρίς να καταφύγει σε μονιστικές αντιλήψεις. Η ίδια χαρακτηρίζει το είδος φεμινισμού που προτείνει 'ήθικό φεμινισμό' και τον αντιπαραθέτει στον φιλελεύθερο, αλλά και στον ριζοσπαστικό φεμινισμό.

Η Mary Joe Frug (1992), εξετάζει τα πιο σημαντικά ερωτήματα της φεμινιστικής νομικής θεωρίας υιοθετώντας μια μεταμοντέρνα προοπτική. Κυρίως μέσα από τη μεταμοντέρνα 'ανάγνωση' δικαστικών αποφάσεων και εγχειριδίων ενοχικού δικαίου και μια πρωτότυπη προσέγγιση της σχέσης ανάμεσα στην ισότητα και στη διαφορά, η Frug συνεισέφερε άμεσα στην αποδόμηση του νομικού λόγου.³⁵

Όλο και περισσότερες φεμινίστριες περιλαμβάνουν μεταμοντέρνους προβληματισμούς στα έργα τους.³⁶ Για παράδειγμα, δείγματα μεταμοντέρνας σκέψης βρίσκουμε στα κείμενα της Frances Olsen (Olsen 1983, 1990: 458 και 1989: 1169-77) και της Deborah Rhode (1986, 1990a: 7-9, 1990b), που ανήκουν και οι δύο στο χώρο των κριτικών νομικών σπουδών. Τη σπουδαιότητα των πολλαπλών προοπτικών στην ανάπλαση της πραγματικότητας έχουν τονίσει τόσο η Katharine Bartlett (1990) όσο και η Martha Minow (1987, 1989).

Επίσης, η Margaret Jane Radin, γράφοντας για τον φεμινισμό και τον πραγματισμό, απορρίπτει τις αφηρημένες θεωρίες παγκοσμιότητας και προτιμά τις πρακτικές λύσεις σε συγκεκριμένες καταστάσεις (1987, 1990). Η Clare Dalton (ιδίως 1985) έχει εφαρμόσει με επιτυχία τις τεχνικές της αποδόμησης στην ανάγνωση νομικών κειμένων και στην ανάλυση των διχοτομήσεων της νομικής σκέψης. Παραδείγματα τέτοιων διχοτομήσεων είναι τα ακόλουθα: δημόσια σφαίρα / ιδιωτική σφαίρα, συγκατάθεση / καταναγκασμός, υποκείμενο / αντικείμενο, φύση / κουλτούρα, κ.ο.κ. Η ίδια περιγράφει μια φεμινιστική θεωρία η οποία θα έχει αξιώσεις εκτόπισης, και όχι αντικατάστασης των ανδρικών θεωριών.³⁷ Την αποδόμηση χρησιμοποιεί και η Joan Williams (1989) στην προσέγγιση νομικών κατηγοριών. Τέλος, η Ann Scales (1986) εντοπίζει τους κινδύνους της αφηρημένης παγκοσμιότητας ως συστήματος καταπίεσης των γυναικών.³⁸

(B). Μια γενικότερη κριτική που θα μπορούσε κανείς να απευθύνει στις μεταμοντέρνες φεμινίστριες είναι ότι δεν είναι πάντοτε επικτικό (αλλά ούτε και επιθυμητό) να προσπερνά κανείς την έννοια 'γυναίκα', αποφεύγοντας να προσδώσει σε αυτήν συγκεκριμένο περιεχόμενο. Πράγματι, πώς μπορεί ένας ερευνητής να προσεγγίσει επιστημονικά το αντικείμενο 'γυναίκα' όταν, σαν νομικός ή κοινωνιολόγος ή ψυχολόγος, κ.ο.κ., δεν έχει δηλώσει ξεκάθαρα τι

θα εννοήσει σαν 'γυναίκα' στη συγκεκριμένη εμπειρική έρευνα ή θεωρητική μελέτη; Προσπατούμενο κάθε επιστημονικής προσπάθειας δεν είναι άραγε η εννοιολογική αποσαφήνιση, που έχει μέχρις ενός σημείου συντελεστεί ήδη από την επιλογή του αντικειμένου ή του θέματος της έρευνας;

Για παράδειγμα, όταν ένας κοινωνιολόγος δηλώνει ότι θα μελετήσει τα προβλήματα 'των γυναικών που έγιναν στελέχη ελληνικών επιχειρήσεων από το 1980 και μετά', η κατηγορία 'γυναίκα' έχει ήδη προσδιοριστεί, για τους σκοπούς και της ανάγκης της συγκεκριμένης έρευνας. Επομένως, η εννοιολογική κατηγορία 'γυναίκα' προσλαμβάνει διαφορετικό σημασιολογικό περιεχόμενο, ανάλογο με τη διαφορετική κάθε φορά προσέγγιση (ιστορική, κοινωνιολογική, ψυχιατρική, κτλ.) της 'γυναίκας'.³⁹

Εξάλλου, και για τη σύγχρονη φεμινιστική πολιτική φιλοσοφία,⁴⁰ είναι κρίσιμος ο προσδιορισμός της κατηγορίας 'γυναίκες' σε πεδία όπως το συνταγματικό δίκαιο και το δημόσιο διεθνές δίκαιο.

Επίλογος

Παρά τη διαφοροποίηση των επιμέρους φεμινιστικών σχολών σκέψης (και ίσως εξαιτίας της), το αμερικάνικο φεμινιστικό κίνημα πέτυχε πολλούς από τους στόχους του. Το πιο σημαντικό του επίτευγμα ήταν ότι κατόρθωσε να διεισδύσει στο δίκαιο και να επιφέρει, αργά αλλά σταθερά, αλλαγές που είχαν (και εξακολουθούν να έχουν) ευεργετικές συνέπειες στην κοινωνική και οικονομική ζωή των γυναικών.

Οι Αμερικανίδες φεμινίστριες απέδειξαν ότι μέσα από το δίκαιο μπορούν να αλλάξουν οι συνθήκες της ζωής των ανθρώπων. Το ιδανικό της 'δικαιοσύνης για όλους' (*Justice For All*) μπορεί να επηρεάσει συνειδήσεις και να εμπνεύσει την επίλυση νομικών και κοινωνικών προβλημάτων. Όπως επισημαίνει η Ann Scales (1992: 34), '... διανύουμε τη φάση κατά την οποία επιφέρουμε αλλαγές σε επίπεδο συνειδήσεων και όχι απλά στους κανόνες δικαίου. Αυτό αποτελεί πραγματική πρόοδο'.

Σημειώσεις

Η μελέτη αυτή έχει παρουσιαστεί εν όλω ή εν μέρει σε διάφορα συνέδρια, σεμινάρια και εργαστήρια (workshops) στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Ευχαριστώ θερμά όλους όσους συνεισέφεραν με σχόλια και κριτικές στην τελική μορφή της και ιδιαίτερα τους/τις συναδέλφους

Mary Becker, Kathleen Mahoney, Catharine A. MacKinnon, Ann Scales, Cass Sunstein και Αριστεΐδη Χατζή.

1. Η χρησιμότητα του φεμινισμού για το δίκαιο είναι καταρχήν μεθοδολογική. Ο φεμινισμός προτείνει στο δίκαιο τη δική του επιστημολογική άποψη και τον δικό του τρόπο έρευνας. Για μια εξαιρετική συλλογή πάνω στη φεμινιστική μέθοδο και επιστημολογία, βλ. Jagger and Bordo (1989) και Bartlett (1990). Από τον ευρωπαϊκό χώρο, βλ. ενδεικτικά Stanley (1990) και Stanley and Wise (1993).

2. Δες, π.χ. Becker et al. (1994) και Olsen (1995).

3. Για παράδειγμα, η συμμετοχή των γυναικών στους κατώτερους βαθμούς της δικαιοσύνης είναι αυξημένη: στους πρωτοδικές, οι γυναίκες αριθμούν συνολικά 411 έναντι 345 ανδρών συναδέλφων τους, ενώ στον βαθμό του παρέδρου, οι γυναίκες υπερτερούν με ποσοστό 75,4% επί του συνόλου. Επίσης, οι γυναίκες είναι η πλειονότητα στους νέους δικαστές του ΣτΕ (δόκιμους εισηγητές) με ποσοστό 62,5%! Άλλωστε, κατά την πρώτη χρονιά λειτουργίας της νέας Εθνικής Σχολής Δικαστών, υπήρχαν μόνο έξι άνδρες σε σύνολο 60 επιτυχόντων. (Τα στοιχεία αφορούν την κατάσταση της δικαστικής επετηρίδας έως το τέλος του 1994 και δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής*, 19/11/1995: 5).

4. Οι μύθοι για το 'αδύνατο φύλο' δανείζονται ένα μέρος της ισχύος τους από το γεγονός ότι αναπαράγονται μέσα από τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης. Έτσι, γίνονται αναπόσπαστο κομμάτι της γενικότερης κουλτούρας με έναν άμεσο και σίγουρο τρόπο. Οι περισσότεροι άνθρωποι 'μαθαίνουν' τους μύθους αυτούς όπως μαθαίνουν τις υπόλοιπες αντιλήψεις τους: από τις οικογένειές τους και τους φίλους τους, από εφημερίδες, ταινίες και βιβλία, από την τηλεόραση, κτλ. Για μια ολοκληρωμένη παρουσίαση των τρόπων με τους οποίους οι γυναίκες απεικονίζονται στις τέχνες, βλ. Bonner et al. (1992).

5. Το στερεότυπο για τις γυναίκες είναι απόρροια του σεξισμού. Ο σεξισμός ή 'η προκατάληψη με βάση το φύλο' (*gender bias*) ορίζεται ως 'η διατύπωση αδικαιολόγητων -ή τουλάχιστον αβάσιμων- υποθέσεων σχετικά με τις ατομικές ικανότητες, τα ενδιαφέροντα, τους στόχους και τους κοινωνικούς ρόλους αποκλειστικά πάνω στη βάση διαφορών στο φύλο'. Για τον ορισμό, δες Schafraan (1985: 12).

6. Η απομόνωση ενός ιστορικο-κοινωνικού φαινομένου και η προσπάθεια ερμηνείας του σύμφωνα με τα δεδομένα μιας πρωθύτερης (ιστορικά και κοινωνικά) εποχής αποτελεί, αν μη τι άλλο, δείγμα μιας μη-επιστημονικής προσέγγισης των γεγονότων, που ίσως ταираίξει περισσότερο στο χώρο της δημοσιογραφίας. Ωστόσο, στην παγίδα αυτή της 'ετεροχρονισμένης' ερμηνευτικής εμπλέκονται συχνά τα μέλη της επιστημονικής κοινότητας, συμπεριλαμβανομένων και των φεμινιστριών. Για παράδειγμα, κατά την κρίση ενός σύγχρονου κοινωνιολόγου, η κοινωνία της Αθήνας τον 5ο π.Χ. αιώνα δεν ήταν ιδιαίτερα ευγενική με τους δούλους της ή με τις γυναίκες της. Αυτή όμως η κρίση συνάγεται κατά ένα μεγάλο μέρος από τη μελέτη της ιστορίας από τότε μέχρι σήμερα και είναι το αποτέλεσμα μιας σύγκρισης του τρόπου οργάνωσης της αρχαίας εκείνης κοινωνίας με σύγχρονους κοινωνικούς θεσμούς. Άρα, ο χαρακτηρισμός της κοινωνίας εκείνης ως 'ρατσιστικής' ή ως 'φαλλοκεντρικής' δικαιολογείται στο μέτρο που εξυπηρετεί κάποιες μεθοδολογικές ανάγκες του κοινωνιολόγου - ωστόσο, προσφέρει ελάχιστα για την κατανόηση των κοινωνικών μηχανισμών της κλασικής Αθήνας.

7. Δηλαδή του νομικού κατεστημένου που δικαιώνει στερεότυπα και επιχειρεί να παγλώσει, νομοθετικά και νομοτεχνικά, ξεπερασμένους πλέον ρόλους και λειτουργίες δήθεν 'παραδοσιακές', στην ουσία όμως καταπιεστικές για τη γυναίκα ως οντότητα.

8. Η διάκριση της σύγχρονης νομικής φεμινιστικής σκέψης στις τέσσερις αυτές σχολές

είναι αυτή που αποδέχονται οι συγγραφείς στη συντριπτική τους πλειοψηφία. Για λόγους καλύτερης συνεννόησης εντός, αλλά και εκτός των πλαισίων της φεμινιστικής κοινότητας, η κατηγοριοποίηση σε τέσσερις σχολές αναγνωρίζεται ως η πλέον ορθή, καθώς: (α) σέβεται την ιστορική διαδρομή που διένυσε το φεμινιστικό κίνημα από τα πρώτα του βήματα μέχρι σήμερα και (β) παρακολουθεί και καταγράφει όσα νεότερα ρεύματα φεμινιστικού προβληματισμού έχουν καταξιωθεί στην επιστημονική κοινότητα. Για τις τέσσερις σχολές, δες χαρακτηριστικά: Cain (1990).

9. Δεδομένου ότι για τις φεμινίστριες, σε παγκόσμιο επίπεδο, η έννοια της ισότητας ως κατοχυρωμένη συνταγματική αρχή έχει περιοριστεί στην τυπική της μόνο πλευρά, δηλαδή στην ισότητα *in letteris*.

10. Η Αγγλίδα Mary Wollstonecraft Godwin (1759-1797) έγραψε το πρωτοποριακό για την εποχή της βιβλίο *A Vindication of the Rights of Women* (1792). Η κεντρική ιδέα του βιβλίου της ήταν ότι μια γυναίκα έπρεπε να είναι εξίσου μορφωμένη με έναν άνδρα για να είναι ο γάμος τους μια γνήσια συντροφική σχέση. Πολλές ακόμη ιδέες της Wollstonecraft θεωρήθηκαν ριζοσπαστικές: βλ. ιδίως Todd (1989).

11. Η Ruth Bader Ginsburg είναι η δεύτερη γυναίκα που διορίστηκε ως μέλος του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Η.Π.Α. Η εκλογή της έγινε τον χειμώνα του 1993 επί προεδρίας Bill Clinton. Η Ginsburg είναι νομικός μεγάλου κύρους, που διδάξε για πολλά χρόνια το δίκαιο στα πανεπιστήμια Rutgers και Columbia. Παράλληλα, πρωταγωνίστησε σε μερικές από τις πιο κρίσιμες μάχες που έδωσαν οι φεμινίστριες στο πεδίο της συνταγματικής κατοχύρωσης των δικαιωμάτων της εργαζόμενης γυναίκας.

12. Οι 'ακράιοι φιλελεύθεροι' αποκρούουν κάθε είδους παρέμβαση του κράτους, καταρχήν στην οικονομία αλλά και στους υπόλοιπους κοινωνικούς μηχανισμούς.

13. Η κριτική που ασκεί, σχεδόν επιγραμματικά, η Ann Scales, είναι χαρακτηριστική: '...Οι φιλελεύθεροι θεωρούν ότι ο εχθρός είναι το κράτος και συχνά όντως είναι το κράτος. Αλλά μόνο οι πολύ προνομιούχοι ή οι πολύ αφελείς μπορούν να αγνοήσουν το κράτος, όλοι οι υπόλοιποι χρειάζονται την κρατική εξουσία για να τους προστατεύσει από την ιδιωτική εξουσία, που στις Η.Π.Α. είναι πολύ πιο ανελέητη' (Scales 1992: 19).

14. Σύμφωνα με τη ρητή περί ίσης προστασίας της 14ης Τροποποίησης στο Σύνταγμα των Η.Π.Α. (*'the Equal Protection Clause'*), οι γυναίκες προστατεύονται μόνο αν αποδείξουν ότι στην προκείμενη κατάσταση (π.χ. εργασιακή σχέση) βρίσκονται σε θέση όμοια με των ανδρών (*'similarly situated'*). Για την τυπική ισότητα και πώς εφαρμόζεται σε συνταγματικές υποθέσεις που έφτασαν ενώπιον του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Η.Π.Α., βλ. Becker (1987).

15. Η θεώρηση των γυναικών ως χωριστή κοινωνική τάξη είναι κρίσιμη από κοινωνιολογική άποψη: πράγματι, η ανάγκη για ανάλυση δεδομένων θέτει το μεθοδολογικό πρόβλημα της κατάλληλης μορφής κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Ένας τομέας όπου η κοινωνική διαστρωμάτωση επηρεάζει άμεσα το έργο του κοινωνιολόγου είναι οι στατιστικές μελέτες. Βλ. ενδεικτικά από τον ευρωπαϊκό χώρο, Carr-Hill and Pritchard (1991). Από κοινωνικο-ιστορική άποψη είναι σημαντική η ιχνηλάτηση των σχέσεων που συνδέουν το φύλο και την τάξη. Βλ. ιδίως Hall (1992).

16. Από τον ευρωπαϊκό χώρο, βλ. ενδεικτικά Lovell (1993). Για μια ολοκληρωμένη σκιαγράφηση των σχέσεων ανάμεσα στο μαρξισμό και στο φεμινισμό, βλ. MacKinnon (1989: 1-80). Εμείς εδώ καλούμε την προσοχή στη βασική ομοιότητα μεταξύ των δύο θεωριών, όπως την επισημαίνει η MacKinnon: 'Ο μαρξισμός και ο φεμινισμός είναι θεωρίες σχετικές με την εξουσία και την κατανομή της: την ανισότητα'.

17. Χαρακτηριστικό της αφομοίωσης είναι πιστεύουμε το γεγονός ότι οι σοσιαλίστριες φεμινίστριες αυτο-προσδιορίζονται ως 'ριζοσπάστριες σοσιαλίστριες φεμινίστριες', προτάσσοντας τη ριζοσπαστική τους ταυτότητα.

18. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της σιγής των γυναικών στις δικαιοδοτικές διαδικασίες που δίνουν πολλές φεμινίστριες (ριζοσπάστριες ή μη) είναι η συμπεριφορά των ενόρκων στα πλαίσια μιας δίκης. Όπως υποστηρίζουν, η αποδεικτική διαδικασία στα πλαίσια μιας δίκης κάνει χρήση ενός αξιώματος που καταπνίγει τα άτομα εκείνα των οποίων οι εμπειρίες διαφέρουν από την κυρίαρχη άποψη για την ανθρώπινη συμπεριφορά. Το αξίωμα αυτό είναι η παγκόσμια γνωστική ικανότητα ('*universal cognitive competence*'), η οποία προϋποθέτει ότι όλοι οι άνθρωποι, εδώ οι ένορκοι, κατανοούν την ανθρώπινη συμπεριφορά με παρόμοιο τρόπο (π.χ. με την 'κοινή λογική') και ότι κατά συνέπεια, 'κάθε φυσιολογικό και αμερόληπτο άτομο θα φτάσει στο ίδιο συμπέρασμα...'. Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι οι γυναίκες μπορεί να κατανοούν με διαφορετικό τρόπο την ανθρώπινη συμπεριφορά και να ερμηνεύουν διαφορετικά την ανθρώπινη δράση. Οι γυναίκες εμπειρίες δεν βρίσκουν κατ' ανάγκη την έκφρασή τους στην 'κοινή λογική'. Αυτή η διαφορετική οπτική γωνία είναι ιδιαίτερα κρίσιμη σε ποινικές δίκες που αφορούν την πρόκληση σωματικής βλάβης σε γυναίκες και παιδιά.

19. Στην κατηγορία των έγχρωμων γυναικών ανήκουν όχι μόνο οι μαύρες γυναίκες (Black, African-American), αλλά και όσες γυναίκες είναι μέλη μιας φυλετικής μειονότητας.

20. Η ανισότητα αυτή σε εξουσία μεταξύ των δύο φύλων έχει γίνει ιδιαίτερα αισθητή σε όσες φεμινίστριες ασχολούνται με το οικογενειακό δίκαιο. Ενδεικτικά βλ. Perelberg and Miller (1990), Abbott and Wallace (1991), Bartky (1990). Γενικότερα για τη σχέση εξουσίας και φύλου, βλ. Connell (1987).

21. Οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες έχουν επισημάνει ότι η πορνογραφία είναι κατασκευασμένη από τους άνδρες (για τους άνδρες) και ότι διαγωνίζει την εικόνα της γυναίκας ως σεξουαλικού αντικειμένου. Μολονότι με αυτή τη θέση συμφωνούν και οι φιλελεύθερες φεμινίστριες, οι τελευταίες πιστεύουν ότι το να επιτρέψει κανείς στο κράτος να απαγορεύσει την πορνογραφία σημαίνει να του δώσει την εξουσία να ορίσει ποιο είδος σεξ είναι αποδεκτό. Εφόσον μάλιστα το σύγχρονο κράτος είναι ένα δημιούργημα της αντρικής εξουσίας, δεν υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι το κράτος αυτό θα ορίσει το αποδεκτό σεξ με τρόπο που να εναρμονίζεται με τον ορισμό που δίνει η κάθε γυναίκα χωριστά στη σεξουαλική της ταυτότητα (MacKinnon 1993).

22. Για τον μεταμοντέρνο φεμινισμό, βλ. παρακάτω.

23. Βλ. ιδίως Spelman (1988), καθώς και Scales (1992: 5).

24. Τα προβλήματα που δημιουργεί στη φεμινιστική θεωρία η αντιμετώπιση αυτή έχουν επισημανθεί και από την ομάδα των 'Critical Race Theorists'. Βλ. ενδεικτικά Harris (1990), όπου γίνεται μια αντιπαράθεση ανάμεσα στην 'παγκόσμια φωνή' των φεμινιστριών και στο φάσμα των 'άπειρων μοναδικών εμπειριών'.

25. Π.χ. Spelman (1988: 165) και Smart (1989: 41-42).

26. Οι φεμινίστριες έχουν καταδείξει τους συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους κατασκευάζεται, στα πλαίσια μιας δίκης βιασμού, με μεγάλη επιμέλεια (και για λόγους νομικής άμυνας του βιαστή), το αρχέτυπο της γυναίκας 'της φαλλοκεντρικής ορθοδοξίας' (βλ. Smart 1989: 42). Με την προβολή αυτού του αρχέτυπου, οι όροι μέσα στη δίκη αντιστρέφονται και στο εδώλιο του κατηγορουμένου κάθεται η ενάγουσα και μαζί με αυτήν όλες οι γυναίκες.

Αυτό συμβαίνει διότι όλες οι γυναίκες θεωρούνται υποκρίτριες και συναισθηματικά ασταθείς, όλες κρίνονται ως ασύδοτες και ανήθικες -και βέβαια όλες λένε 'όχι' ενώ εννοούν 'ναι'.

27. Ο πολιτισμικός φεμινισμός χαρακτηρίζεται συχνά και ως 'φεμινισμός των σχέσεων' (*relational feminism*), διότι ενδιαφέρεται για τις σχέσεις που συνάπτουν οι γυναίκες με άλλους ανθρώπους.

28. Μάλιστα, αυτή η ομοιότητα έχει οδηγήσει κάποιες φεμινίστριες στο συμπέρασμα ότι ο πολιτισμικός και ο ριζοσπαστικός φεμινισμός σχηματίζουν μια ολοκληρωμένη ενότητα που δεν θα έπρεπε να διασπαστεί σε δύο διαφορετικές σχολές φεμινιστικής σκέψης, ούτε καν για λόγους ταξινόμησης.

29. Για κριτική του έργου της Gilligan, δες Shaughnessy (1988) και Devlin (1990).

30. Η θεωρία που ανέπτυξε η Gilligan, δηλαδή η επιθυμία των γυναικών να βρίσκονται συνδεδεμένες με τους ανθρώπους γύρω τους, έχει γίνει τόσο συχνά το αντικείμενο συζήτησης σε φεμινιστικά συνέδρια, βιβλία, κτλ. ώστε οι φεμινίστριες την αποκαλούν, για λόγους συντομίας, '*the connection thesis*'.

31. Η Gilligan θεωρεί ότι τα αποτελέσματα της εμπειρικής της μελέτης επιβεβαιώνουν την ψυχαναλυτική θεωρία της Chodogow.

32. Βλ. ενδεικτικά Ashe (1988, 1989) και Richardson (1991), η οποία εξετάζει τη μητρότητα μέσα από τις ραγδαία μεταβαλλόμενες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της σύγχρονης εποχής. Στον χώρο της φεμινιστικής ψυχολογίας, βλ. ιδίως Kaplan (1992).

33. Βέβαια, η ακραία αυτή θέση της MacKinnon ξεσήκωσε θύελλα αντιρρήσεων στη φεμινιστική κοινότητα (π.χ. βλ. Cain 1990). Τα πλαίσια του παρόντος άρθρου δεν μας επιτρέπουν να επεκταθούμε πάνω στο θέμα.

34. Η γαλλική φεμινιστική σκέψη έχει επηρεάσει τις μεταμοντέρνες φεμινίστριες. Για μια καλή εισαγωγή στις πρόσφατες τάσεις του γαλλικού φεμινιστικού κινήματος και για μια πρώτη γνωριμία με σημαντικές εκπροσώπους του όπως είναι η Julia Kristeva, η Luce Irigaray και η Helene Cixous, βλ. Marks and de Courtivron (1980), καθώς και Irigaray (1985).

35. Δυστυχώς η συνεισφορά της αυτή ήταν η τελευταία της: η Mary Joe Frug, παντρεμένη και μητέρα δύο παιδιών, δολοφονήθηκε στις 4 Απριλίου 1991. Ο δολοφόνος της παραμένει ασύλληπτος και αγνώστου ταυτότητας.

36. Μολονότι η μελέτη μας αφορά στην αμερικάνικη φεμινιστική σκέψη, ενδιαφέροντες απόψεις έχουν διατυπωθεί και στον ευρωπαϊκό χώρο. Για να περιοριστούμε στο χώρο της αγγλοσαξονικής βιβλιογραφίας, επιλέγουμε δύο έργα που είναι χαρακτηριστικά της μεταμοντέρνας φεμινιστικής σκέψης στη Μεγάλη Βρετανία: βλ. Nicholson (1990) και Hekman (1990).

37. '... a feminist narrative or theory should not imagine itself as *replacing* (but only as *displacing*) a male or masculinist one...' (Dalton 1987: 1).

38. Όπως επισημάνει η συγγραφέας, η αφηρημένη παγκοσμιότητα κατέστησε τον ανδρισμό ως το ενιαίο πρότυπο για το τι είναι ανθρώπινο -και το έκανε αυτό στο όνομα της ουδετερότητας. Για την Scales, η αφηρημένη παγκοσμιότητα είναι ιδεολογία στην πιο απόφια της μορφή: είναι μία σύλληψη του κόσμου που θεωρεί το μερικό ως συνολικό, το ειδικό ως παγκόσμιο και ουσιώδες και το τωρινό ως αιώνιο, όπως πρώτη επισήμανε η MacKinnon (1989).

39. Έτσι, μια ιστορική προσέγγιση του όρου 'γυναίκα' μπορεί να αποδείξει ότι υπάρχουν κατατάξεις των ανθρώπων σε κατηγορίες ανάλογα με το φύλο (π.χ. Riley 1988).

40. Για τη σχέση ανάμεσα στη φεμινιστική θεωρία και στη φεμινιστική πολιτική, βλ. ιδίως Fraser (1989) και Bryson (1992).

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Abbott, P. & Wallace C. eds. (1991), *Gender, Power and Sexuality*. New York: Macmillan.
- Ashe, M. (1988). 'Law-Language of Maternity: Discourse Holding Nature in Contempt', *New England Law Review*, 22:521-559.
- (1989). 'Zig-zag Stitching and the Seamless Web: Thoughts on 'Reproduction' and the Law', *Nova Law Review*, 13:355-383.
- Bartky, S. Lee (1990). *Femininity and Domination: Studies in the Phenomenology of Oppression*. London: Routledge.
- Bartlett, K. T. (1990). 'Feminist Legal Methods', *Harvard Law Review*, 103:829-888.
- Becker, M. E. (1987). 'Prince Charming: Abstract Equality', *Supreme Court Review* 1987:201-247.
- Cynthia Grant Bowman & Morrison Torrey (1994). *Cases and Materials on Feminist Jurisprudence: Taking Women Seriously*. St. Paul, MN: West Publishing Co.
- Bonner, Frances & Lizbeth Goodman, Richard Allen, Linda Janes, Catherine King, eds. (1992), *Imagining Women: Cultural Representations and Gender*. Cambridge: Polity.
- Bryson, V. (1992). *Feminist Political Theory: An Introduction*. New York: Paragon House.
- Cain, P. A. (1989). 'Feminist Jurisprudence: Grounding the Theories', *Berkeley Women's Law Journal*, 4:191-214.
- (1990). 'Feminism and the Limits of Equality', *Georgia Law Review*, 24:803- 847.
- Carby, Hazel V. (1986). 'On the Threshold of Woman's Era: Lynching, Empire and Sexuality in Black Feminist Theory', in 'Race,' *Writing and Difference*, edited by Henry L. Gates, Jr. Chicago: University of Chicago Press.
- Carr-Hill, Roy A. & Pritchard, Colin (1991). *The Empirical Problem of Female Social Class*. London: Macmillan.
- Chodorow, Nancy J. (1978). *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley: University of California Press.
- (1989). *Feminism and Psychoanalytic Theory*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Connell, R.W. (1987). *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Stanford: Stanford University Press.

- Cornell, Drucilla (1990). 'The Doubly-Prized World: Myth, Allegory and the Feminine', *Cornell Law Review*, 75:644-699.
- Crenshaw, Kimberle Williams (1988). 'Race, Reform, and Retrenchment: Transformation and Legitimation in Antidiscrimination Law', *Harvard Law Review*, 101:1331-1387.
- (1989). 'Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics', *University of Chicago Legal Forum*, 1989:139-167.
- Dalton, Clare (1985). 'An Essay in the Deconstruction of Contract Doctrine', *Yale Law Journal*, 94:997-1114.
- (1987). 'Observations on the Situation of Feminist Legal Thought', *Berkeley Women's Law Journal*, 3:1-13.
- Davis, Angela Y. (1983). *Women, Race, and Class*. New York: Random House.
- Devlin, Richard F. (1990). 'Feminism as Jurisgenerative Transformation, or Resistance Through Partial Incorporation?', *Dalhousie Law Journal* 13:123-210.
- Dinnerstein, Dorothy (1976). *The Mermaid and the Minotaur: Sexual Arrangements and Human Malaise*. New York: Harper & Row.
- Estrich, Susan (1987). *Real Rape*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Fineman, Martha A. (1983). 'Implementing Equality: Ideology, Contradiction, and Social Change: A Study of Rhetoric and Results in the Regulation of the Consequences of Divorce', *Wisconsin Law Review*, 1983:789-886.
- (1988). 'Dominant Discourse, Professional Language, and Legal Change in Child Custody Decisionmaking', *Harvard Law Review*, 101:727-774.
- Fraser, Nancy (1989). *Unruly Practices: Power, Discourse, and Gender in Contemporary Social Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Frug, Mary Joe (1992). *Postmodern Legal Feminism*. New York: Routledge.
- Gilligan, Carol (1982). *In A Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hall, Catherine (1992). *White, Male and Middle Class: Explorations in Feminism and History*. New York: Routledge.
- Harris, Angela P. (1990). 'Race and Essentialism in Feminist Legal Theory', *Stanford Law Review*, 42:581-616.
- Hatzis, Aristides N. (1994). 'Individualism and the Ethic of Care: An Intro-

- duction to Libertarian Feminism', *Mimeo*. Chicago: University of Chicago Law School.
- Hekman, Susan J. (1990). *Gender and Knowledge: Elements of a Postmodern Feminism*. Cambridge: Polity.
- Irigaray, Luce. (1985). *This Sex Which Is Not One*, translated by Catherine Porter and Carolyn Burke. Ithaca: Cornell University Press.
- Jagger, Alison M. & Bordo, Susan R. eds. (1989). *Gender/Body/Knowledge: Feminist Reconstructions of Being and Knowing*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Kaplan, Meryle Mahrer (1992). *Mothers' Images of Motherhood: Case Studies of Twelve Mothers*. London: Routledge.
- Kline, Marlee (1989). 'Race, Racism, and Feminist Legal Theory', *Harvard Women's Law Journal*, 12:115-150.
- Littleton, Christine A. (1987). 'Reconstructing Sexual Equality', *California Law Review*, 75:1279-1337.
- Lovell, Terry (1993). *Socialist Feminism*. Oxford: Blackwell.
- MacKinnon, Catharine A. (1987). *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (1989). *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (1993). *Only Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Marks, Elaine & de Courtivron, Isabelle. eds. (1980). *New French Feminisms: An Anthology*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Matsuda, Mari J. (1986). 'Liberal Jurisprudence and Abstracted Visions of Human Nature: A Feminist Critique of Rawls' theory of justice', *New Mexico Law Review*, 16:613-630.
- (1989). 'Public Response to Racist Speech: Considering the Victim's Story', *Michigan Law Review*, 87:2320-2381.
- McElroy, Wendy (ed.) (1991). *Freedom, Feminism, and the State*. 2d ed. New York: Holmes & Meier.
- Minow, Martha (1987). 'The Supreme Court 1986 Term, Foreword: Justice Engendered', *Harvard Law Review*, 101:10-95.
- (1989). 'Beyond Universality', *University of Chicago Legal Forum*, 1989:115-138.
- Nicholson, Linda J. (1990). *Feminism/Postmodernism*. New York: Routledge.
- Olsen, Frances (1983). 'The Family and the Market: A Study of Ideology and Legal Reform', *Harvard Law Review*, 96:1497-1578.

- (1989). 'Feminist Theory in Grand Style', *Columbia Law Review*, 89:1147- 1178.
- (1990). 'The Sex of Law' in *The Politics of Law: A Progressive Critique*, edited by David Kairys. 2d ed. New York: Pantheon Books.
- (ed.) (1995) *Feminist Legal Theory*, 2 vols. New York: New York University Press.
- Omolade, Barbara (1980). 'Black Women and Feminism', in *The Future of Difference*, edited by Hester Eisenstein and Alice Jardine. New Brunswick: Rutgers University Press.
- (1991). 'The Unbroken Circle: A Historical Study of Black Single Mothers and Their Families', in *At the Boundaries of Law: Feminism and Legal Theory*, edited by Martha Albertson Fineman and Nancy Sweet Thomadsen. New York: Routledge.
- Paglia, Camille (1990). *Sexual Personae: Art and Decadence from Nefertiti to Emily Dickinson*. New York: Vintage Books.
- Perelberg, Rosine Jozef & Miller, Ann C. (eds.) (1990). *Gender and Power in Families*. London: Routledge.
- Radin, Margaret Jane (1987). 'Market-Inalienability', *Harvard Law Review*, 100:1849-1937.
- (1990). 'The Pragmatist and the Feminist', *Southern California Law Review*, 63:1699-1726.
- Rhode, Deborah L. (1986). 'Association and Assimilation', *Northwestern University Law Review*, 81:106-145.
- (1990a). 'Introduction: Theoretical Perspectives on Sexual Difference', in *Theoretical Perspectives on Sexual Difference*, edited by Deborah L. Rhode. New Haven, CT: Yale University Press.
- (1990b) 'Feminist Critical Theories', *Stanford Law Review*, 42:617-638.
- Richardson, Diane (1991). *Women, Motherhood and Childrearing*. New York: Macmillan.
- Riley, Denise (1988). *'Am I That Name?': Feminism and the Category of 'Women' in History*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Scales, Ann C. (1986). 'The Emergence of Feminist Jurisprudence: An Essay', *The Yale Law Journal*, 95:1373-1403.
- (1992). 'Feminist Legal Method: Not So Scary', *UCLA Women's Law Journal* 2:1-34.
- Schafran, Lynn Hecht (1985). 'How Stereotypes About Women Influence Judges', *Judges Journal*, 24:12(12).

- Shaughnessy, Joan M. (1988). 'Gilligan's Travels', *Law and Inequality*, 7:1-27.
- Smart, Carol (1989). *Feminism and the Power of Law*. London: Routledge.
- Spelman, Elizabeth V. (1988). *Inessential Woman: Problems of Exclusion in Feminist Thought*. Boston: Beacon Press
- Stanley, Liz. (ed.) (1990). *Feminist Praxis: Research, Theory and Epistemology in Feminist Sociology*. London: Routledge.
- & Sue, Wise (1993). *Breaking Out Again: Feminist Ontology and Epistemology*. 2d ed. London: Routledge.
- Strossen, Nadine (1995). *Defending Pornography: Free Speech, Sex, and the Fight for Women's Rights*. Scribner: New York.
- Taylor, Joan Kennedy (1992). *Reclaiming the Mainstream: Individualist Feminism Rediscovered*. Buffalo, NY: Prometheus.
- (1993). *Women's Issues: Feminism, Classical Liberalism, and the Future*. Stanford: Stanford University, Hoover Institution, Essays in Public Policy no. 42.
- Todd, Janet (ed.) (1989). *A Wollstonecraft Anthology*. Cambridge: Polity.
- West, Robin (1988). 'Jurisprudence and Gender', *University of Chicago Law Review*, 55:1-72.
- Williams, Joan C. (1989). 'Deconstructing Gender', *Michigan Law Review*, 87:797- 845.
- Williams, Patricia J. (1987). 'Alchemical Notes: Reconstructing Ideals from Deconstructed Rights', *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review* 22:401-433.
- (1991). *The Alchemy of Race and Rights: Diary of a Law Professor*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Williams, Wendy W. (1989). 'Notes from a First Generation', *University of Chicago Legal Forum*, 1989:99-113.
- Wollstonecraft, Mary (1792). *A Vindication of the Rights of Woman*. London: Penguin Books. 1992.
- Wriggins, Jennifer (1983). 'Rape, Racism, and the Law', *Harvard Women's Law Journal*, 6:103-141.